

Het veranderend wereldbeeld tijdens
de Industriële Revolutie

HANS BOSCHLOO

Adam Smith, Thomas R. Malthus en de publieke opinie van hun tijd

In de stofomschrijving van het examenonderwerp 'Met de loep op Lancashire' staat in het laatste hoofdstuk 'Welke reacties riepen de veranderingen in de samenleving op?':

'Volgens economen en ondernemers zou de snel groeiende katoennijverheid, gestimuleerd door internationale vrijhandel, uiteindelijk welvaart voor iedereen bereikbaar maken. Niet langer hing de welvaart uitsluitend af van de oogst, zoals de theorie van Malthus beweerde'.

Deze summiere omschrijving vormt een goede reden om na te gaan waar die 'economen en ondernemers' zich op baseerden en wat Malthus beweerde. Waarover ging de discussie?

Hans Boschloo onderzocht een aantal bronnen uit de tijd zelf om een antwoord te vinden op deze vragen. Dit artikel is een ingekorte versie van zijn verslag.

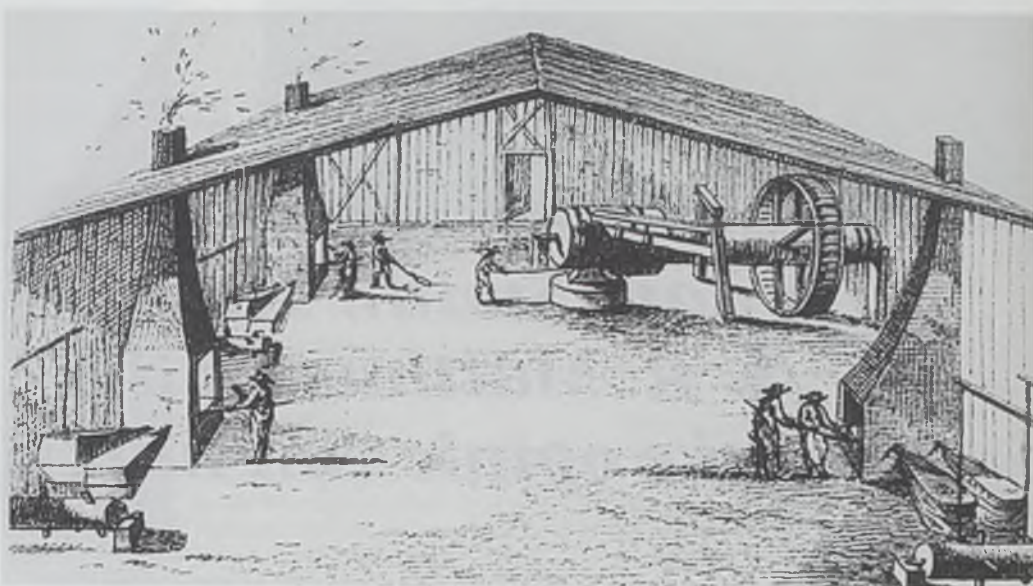
T.J. Boschloo was van 1976 tot 2004 leraar geschiedenis aan de Joke Smitschool voor volwassenen in Amsterdam. Hij promoveerde in 1989 op de studie 'De productiemaatschappij. Liberalisme, economische wetenschap en het vraagstuk der armoede in Nederland 1800-1875'.

De Industriële Revolutie werd begeleid door nieuwe theorievorming op economisch en politiek gebied. Het hoogtepunt daarvan was ongetwijfeld de *Wealth of Nations* van Adam Smith uit 1776. In dit werk doet Adam Smith een poging om het ontstaan van de *rijkdom* of *welvaart* van volken te verklaren. De invloed van zijn theorie en van die van Malthus is goed te onderzoeken aan de hand van de veranderende opvattingen over armoede. De verzorging van de armen was in Engeland sinds het begin van de zestiende eeuw wettelijk geregeld, maar in de achttiende eeuw kwam er steeds meer kritiek op deze wetgeving. Door het verschijnen van de

Wealth of Nations werd deze kritiek voorzien van een theoretische grondslag. In 1803 kwam daar nog de theorie van Malthus bij. Beide theorieën hadden grote invloed op de openbare mening en deden een nieuw begrippenapparaat ontstaan, dat ook in het dagelijks spraakgebruik werd opgenomen.

De invloed van Malthus en Adam Smith beperkte zich niet tot Groot-Brittannië, want de Industriële Revolutie was een verschijnsel dat overal in Europa de aandacht trok. De beschaafde elite bijvoorbeeld had de gewoonte om reizen te maken naar de culturele centra, met name in Italië. Maar al vanaf het midden

*Smederij met
door waterkracht
aangedreven
blaasbalgen (l. en
r. voor) en smeed-
hamer (r. achter).
Tekening uit het
reisdagboek uit de
jaren 1753-1755
van de Zweed
Angerstein.*

van de achttiende eeuw trok men in toenemende mate naar Groot-Britannië om de moderne nijverheid in ogenschouw te nemen en de gevolgen ervan te bestuderen. Naast kunst en cultuur werden economie en welvaart onderwerpen waar een ontwikkeld mens zich mee bezig moest houden.

Liep Nederland achter?

De *Wealth of Nations* uit 1776 van Adam Smith werd binnen en buiten Engeland aangehaald in de discussie over de gevolgen van de veranderingen in de industrie. De economische wetenschap, de *staathuishoudkunde*, werd mede door dit boek een modevak. Nederland kan hiervoor als bewijsplaats dienen. Al in 1778 verscheen er in Den Haag een vertaling in het Frans, maar het werk werd ook in het Engels gelezen. De bekende staatsman Gijsbert Karel van Hogendorp bijvoorbeeld citeert Adam Smith in het Engels in zijn in het Latijn geschreven economisch proefschrift uit 1786. De Leidse hoogleraar Adriaan Kluit begon in 1797/98 of 1798/99 een college staathuishoudkunde, het eerste college met die naam in Nederland. Hij gebruikte in dit college een Nederlandse uitgave van de *Rijkdom der Volken* uit 1796.

Een van de redenen waarom het werk van Adam Smith de aandacht

trok, was dat het een opmerkelijke bijdrage was in een discussie die al langer aan de gang was. Adam Smith wordt tegenwoordig wel de grondlegger van de economische wetenschap genoemd, maar voor Van Hogendorp, Kluit en Tydeman was hij dat nog niet. Hij was voor hen één van de deelnemers aan het economische debat, dat toen voornamelijk handelde over de vraag hoe de welvaart, rijkdom of *richesse*, van volken ontstond. Over dat onderwerp werd ook door anderen geschreven. Een voorbeeld is *La Richesse de la Hollande* uit 1768, dat tussen 1780-1783 werd vertaald en vermeerderd door E. Luzac.

Het vernieuwende in het werk van Adam Smith, Luzac en anderen is dat de maatschappij werd onderzocht op de manier waarop men dat bij de natuurwetenschappen deed. Luzac zegt daarover in zijn inleiding: *'Kortom, wij hebben, in het opstellen van dit werk, getracht, enigermate na te volgen de leerwijze, welke de doorluchtige Newton in de Natuurkunde heeft ingevoerd: wij hebben de daden, de gebeurtenissen geraadpleegd, evenals de hedendaagse Natuurkundigen bij de Natuur door waarnemingen te rade gaan.'*

Luzac, Adam Smith en anderen stelden zich ten doel om met de empirische methode van de natuurweten-

schappen wetmatigheden in het economische en maatschappelijke leven op te sporen. Een verschil met de hedendaagse economische wetenschap is dat de geschiedenis het onderzoeksmateriaal moest leveren. Tot ver in de negentiende eeuw werden in de economische wetenschap historische gegevens als 'data', bewijsgrond en onderzoeksmateriaal gebruikt voor de ontwikkeling van theorie.

Luzac zegt daarover:

'De geschiedenissen moeten bij mij de bron der overdenkingen en redeneringen, welke men anderszins uit een bloot voorstel, door de speling van een vindingrijk vernuft opgeworpen, haalt, uitleveren.'

Zijn voormalige student, de Leidse hoogleraar staathuishoudkunde, Tydeman zegt in 1819 hetzelfde: *'Niets is meer geschikt om te overtuigen, dan voorbeelden uit de geschiedenis; wat gebeurd is behoeft door geen afgetrokken (=abstracte) redeneringen als mogelijk te worden voorgesteld, ...'*

Het nieuwe van het werk van Luzac en Adam Smith is dus dat zij ervan uitgaan dat ook het maatschappelijk leven door natuurwetten beheerst wordt. Zij bepleiten daarom dat de ontwikkelingen op economisch en politiek terrein vrijgelaten moeten worden, want wetten van de natuur kan men niet ongestraft negeren. Adam Smith is hierin het meest uit-

HOLLANDS RIJKDOM, BEHELZENDE

Den Oorsprong van den Koophandel, en van de Migt van dezen Staat, de toecommende vermeerdering van denzelfden Koophandel en Scheepvaart, de oorzaken, welke tot dertelver aanval medegevoert hebben; die, welke tegenwoordig tot dertelver verval strekken; uitspookers, de middelen, welke dertelver wederom zoden kunnen opweeten, en tot kunnen voertigen bleet brengen.

HET FRANSCH ONTWERP GEVOLGD.

Het werk zelf geheel veranderd, merkelyk vermeerderd, en van verscheiden misdagen gezuiverd.

DOOR

Mr. ELIAS LUZAC,
ADVOCAT voor den Hove van Holland,
Zeland en Westfriesland,

DERDE DEEL.

Quis vir bonus est?

Qui confititur Patrum, leges, juraque, servat.
HURAT. Epit. ad Quint.

Te L E Y D E N,
By LUZAC en VAN DAMME,
M D C C L X X I I I.
Als Privilegie.

De titelpagina van 'Hollands Rijkdom' en het Keezending: het stoomgemaal van Blijdorp bij Rotterdam. Dit was in 1787 gebouwd in opdracht van het Bataafsch Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte. Het was de eerste stoommachine van James Watt in Nederland en een van eerste op het vasteland van Europa. Stadhouder Willem V bezocht het gemaal op 20 oktober 1790.

gesproken. Maar ook Luzac komt in zijn onderzoek naar het economisch verval van de Republiek tot de conclusie dat er op economische en politiek gebied vrijheid moet zijn, willen handel en trafieken bloeien. Bij hem blijkt, net als bij Adam Smith, dat saathuushoudkunde en politiek samengaan. Dat is ook logisch, want nieuwe economische visies leiden onvermijdelijk tot nieuwe politieke inzichten. Maar beiden zijn van mening dat onjuiste inzichten alleen met de pen bestreden mogen worden, omdat ook op het gebied van meningsvorming vrije concurrentie een voorwaarde is voor ontwikkeling.

Grondlegger van de moderne economie

Er zijn dus grote overeenkomsten tussen Adam Smith en Luzac, maar er is ook een groot verschil. Bij Luzac nemen de historische beschrijvingen een veel belangrijker plaats in dan bij Adam Smith. Het werk van Adam Smith is veel meer opgezet als een algemeen economisch handboek. Er wordt gebruik gemaakt van een economisch begrippenapparaat. De productiefactoren *natuur, arbeid en kapitaal* worden onderscheiden.

Dit is een argument om Adam Smith, achteraf gezien, de grondlegger van de moderne economische wetenschap te noemen, maar de

belangrijkste reden waarom dat gebeurde was een andere. Adam Smith verklaart het ontstaan van de 'rijkdom' van volken vanuit de productie van goederen en analyseert hoe die productie vergroot kan worden.

Dat was een revolutionaire gedachte. Velen konden zich moeilijk voorstellen dat de fabrikanten en de arbeiders uit de sloppenwijken van steden als Manchester met hun vrouwen en kinderen de *rijkdom* van het land produceerden. De economische theorie ging daar tot dan toe niet van uit. De *fysiocraten* bijvoorbeeld benadrukten dat de omvang van de volksrijkdom bepaald werd door de productie in de landbouw. Handel en nijverheid zetten als het ware landbouwproducten om in andere goederen, want zij produceerden zelf niets om te eten. De rijkdom van een land kon daarom alleen maar vermeerderd worden door de landbouwproductie te vergroten. Tydeman liet zich door Adam Smith overtuigen dat de *fysiocraten* ongelijk hadden. Hij wilde 'gaarne Adam Smith tegen de *Physiocraten* toeven' dat ook 'kunstvlijt' 'de nationale rijkdom' kon helpen vermeerderen. Hij geeft de fabrieken in Engeland als voorbeeld daarvan.

Een andere economische theorie, die door Adam Smith bestreden werd, was die van het mercantilisme, dat

de nadruk legde op de handel en het bezit van edele metalen. Bij Adam Smith waren handel en geld slechts intermediair, zij voegden niets aan de rijkdom toe, want die bestond volgens hem uit de hoeveelheid concrete producten die in een land geproduceerd wordt.

Politieke consequenties

In de analyse van Adam Smith waren het dus de fabrikanten en de arbeiders die de rijkdom produceerden. De *kapitaal* bezittende burgerij werd hierdoor belangrijker dan de adellijke grootgrondbezitters, en de arbeiders konden claimen dat zij, als producenten van alle *rijkdom*, zelf te weinig in de welvaart deelden. Kortom Adam Smith was de theoreticus van de industriële maatschappij. En hij gaat verder.

Adam Smith gaat uit van een natuurlijke ordening van het economische leven, die ook voorschrijft hoe het land geregeerd moet worden. Hij heeft het over het systeem van natuurlijke vrijheid ('*the system of natural liberty*'): 'Volgens het systeem van natuurlijke vrijheid, behoeft de soeverein slechts op drie dingen te letten (...) Ten eerste de plicht om de maatschappij te beschermen tegen geweld en invasie van andere onafhankelijke maatschappijen. Ten tweede om, voor zover mogelijk, elk lid van de samenleving te beschermen

tegen onrecht en onderdrukking door andere leden (...) Ten derde de plicht om bepaalde algemene voorzieningen en algemene instellingen op te richten en te onderhouden.'

Politiek en economische wetenschap zijn dus bij Adam Smith nauw verweven: vrije ontwikkeling op economisch en politiek terrein zal de welvaart maximaal doen toenemen.

Dit uitgangspunt van Adam Smith uit 1776 komt overeen met dat van Luzac uit 1780 of eerder.

De theorie zelf werd, na verloop van tijd, uiterst bevattelijk in leerboeken samengevat.

Adam Smith maakt een onderscheid tussen *productieve arbeid* en *improductieve arbeid*:

waaraan de arbeid is besteedt. Maar het onderhoud van een huisbediende wordt nooit vergoed. Een man wordt rijk door veel handwerkers voor zich te laten werken, maar hij wordt arm als hij veel huishoudelijk personeel in dienst heeft. De arbeid van het huishoudelijk personeel heeft echter wel waarde en verdient evengoed zijn beloning als het werk van een handwerksman. Maar de arbeid van de handwerksman hecht zich aan en realiseert zich in één of ander specifiek object of verkoopbaar goed, dat in ieder geval enige tijd blijft bestaan, nadat de arbeid is verricht. Het is als het ware een zekere hoeveelheid arbeid die is opgeslagen en, indien nodig, op een later tijdstip gebruikt kan worden. (...)

De arbeid van een huisbediende (...) vergaat in het algemeen op moment

Het is duidelijk dat deze theorie op den duur grote invloed moest hebben op de positie van de arbeider, die tot dan toe beschouwd werd als een arme, die je kon helpen door hem werk te verschaffen. De arbeider werd door de theorie van Adam Smith iemand die, samen met het kapitaal, de nationale *rijkdom* produceerde.

Het vraagstuk der armoede

Er werd sterk de nadruk op gelegd dat de rijkdom of welvaart alleen vermeerderd kon worden door kapitaal te vormen. Daarbij onderscheidde men *vast kapitaal*, bijvoorbeeld gebouwen, machines, wegen, en *omlopend kapitaal*. Dat was het kapitaal dat nodig was om de machines en fabrieken aan het werk te houden. Wanneer er te veel werd *verteerd* (geconsumeerd), zou het omlopend kapitaal te gering worden om het vaste kapitaal (de fabrieken, werkplaatsen en machines) productief te maken, laat staan dat er nieuwe investeringen gedaan konden worden.

Consumptie was dus eigenlijk een onvermijdelijk kwaad. Daarom werd er vaak onderscheid gemaakt tussen *productieve consumptie* en *improductieve consumptie*. Kolen verbruiken in een fabriek was productief, maar een vertrek verwarmen was improductief, tenzij het natuurlijk een kantoorvertrek was.

De begrippen productieve consumptie en improductieve consumptie werden met name gebruikt als het 'vraagstuk der armoede' besproken werd. Economen wezen erop dat steun aan de armen de *improductieve consumptie* vergrootte. Daardoor verminderde de hoeveelheid *omlopend kapitaal* en nam de armoede toe.

Al zorgde de *Wealth of Nations* in theoretisch opzicht voor een verandering van de plaats van de arbeid in de maatschappij, in de praktijk leek die plaats van de arbeid juist te verslechteren. In de traditionele nijverheid was de werkmans of knecht meestal in vaste dienst, maar door de Industriële Revolutie werd hij een dagloner. Als er geen orders waren of als de machines stuk waren, ging de arbeider zonder loon naar huis. Als de afzet stagende of als nieuwe vin-

Kinderen wachten in een Engelse stad, vermoedelijk Manchester, op mensen die hen willen inhuren als arbeidskracht. Tekening in het bezit van het Leger des Heils.

'Zo voegt het werk van een handwerksman in het algemeen iets toe aan de waarde van de dingen waaraan hij arbeid verricht, namelijk de waarde van zijn eigen onderhoud en van de winst van zijn baas. Het werk van een huisbediende daarentegen voegt nergens waarde aan toe. Hoewel de handwerksman zijn loon heeft gekregen van zijn baas, kost hij zijn baas in werkelijkheid niets, omdat de waarde van deze lonen doorgaans teruggevonden wordt, tezamen met een winst, in de vermeerderde waarde van het product,

dat ze verricht wordt, en laat zelden enig spoor van waarde achter.'

Uit het citaat blijkt hoe letterlijk de volksrijkdom wordt uitgedrukt in goederen en hoe belangrijk arbeiders zijn voor de productie ervan. Adam Smith noemt alle arbeid waarmee geen concreet product geproduceerd wordt improductief, ook die van ministers, leger, vloot, kunstenaars, geleerden. Die arbeid heeft wel aantoonbare waarde, maar vergroot de nationale rijkdom niet.

dingen arbeiders overbodig maakten, stonden grote groepen arbeiders op straat. Soms heerste er in een tak van nijverheid lange tijd een redelijke welvaart, maar dat kon ook zo weer veranderen. De grote industriesteden, zoals Manchester, werden berucht door de sloppenwijken, waarin de arbeiders onder kommer- volle omstandigheden leefden.

Hoe reageerden de tijdgenoten op deze armoede?

Het verband met de Industriële Revolutie was voor iedereen zichtbaar. Bij het stilvallen van een fabriek ontvingen de arbeiders geen dagloon en kregen vrijwel direct te maken met honger en ellende. In de industriesteden kon een groot deel van de bevolking maar net rondkomen. Er hoefde maar iets te gebeuren of in de kranten verschenen berichten als dit uit de Manchester Times van 9 juli 1842:

'Iedereen die door het district reist en let op de toestand van de bevolking, zal direct de diepe en vernietigende nood opmerken, terwijl de industrie stil ligt, gezinnen troosteloos zijn en diep misnoegen en ellende uitstralen, waar tot voor kort geluk en tevredenheid heersten. Het beeld dat de nijverheidsdistricten opleveren is totaal afschrikwekkend. Hongerige en halfgeklede mannen en vrouwen zuerven door de straten, bedelend om brood'.

Duidelijk is dat de Industriële Revolutie door de vernieuwing van de productiemethoden een klasse van arbeiders had geschapen, die zeer afhankelijk was van de economische omstandigheden van het moment. Maar volgens toenmalige economen was het onjuist om daarom de Industriële Revolutie ook de oorzaak van de armoede te noemen. Zij wezen erop dat de bevolking in korte tijd enorm was toegenomen en dat de industrialisatie er voor gezorgd had dat er voor al die mensen werk was.

Een maatschappelijk vraagstuk

Geïnspireerd door de theorie van Smith werd een rode draad in de discussie dat de armenzorg te goed was en teveel kostte en daardoor een oorzaak van de armoede was. Was dat ook zo?

Bedelend om brood.... Verstrekking van voedsel bij Birley's Mill in Manchester tijdens de Cotton Famine in 1862 (een crisis door overproductie). Uit The Illustrated London News, 6-12-1862.

Het belangrijkste kenmerk van de armenwetten, die in Engeland na 1554 werden uitgevaardigd, was dat de plaatselijke bevolking, via een speciale armenbelasting, betaalde voor de verzorging van de armen in een gemeente of parochie. Een andere bepaling, uit 1601, verplichtte de armenopzichters van de parochies om met dit belastinggeld voldoende 'vlas, hennep, wol, garen, ijzer en andere materialen' te kopen om de armen aan het werk te zetten.

Men streefde dus naar werkverschaffing, maar er kwamen ook bepalingen ten aanzien van kinderen, vrouwen en bejaarden, die niet konden werken.

Berekend is dat aan het begin van de achttiende eeuw 1.000.000 personen bedeeld werden op een bevolking van 5.500.000. Dat wil niet zeggen dat 1/5 van de bevolking het hele jaar ondersteund werd. Velen ontvingen maar een gedeelte van het jaar ondersteuning, bijvoorbeeld in de winter, omdat er dan minder werk was, of in tijden dat de graanprijzen hoog waren. Ook in de Republiek, waar diaconieën en stadsbesturen de armenzorg in handen hadden, werden de meeste armen maar een deel van het jaar ondersteund.

Honderd jaar later, omstreeks 1800 was de bevolking in Engeland meer dan verdubbeld. Het ligt voor de hand dat de kosten van de bedeling daardoor stegen. Al was het maar omdat een groter aantal werkenden

van tijd tot tijd een beroep deed op de bedeling. De lonen van het grootste deel van de arbeidende klasse waren op zijn best net genoeg om van rond te komen. In alle arbeidersgezinnen moesten vrouwen en kinderen werken om het gezinsinkomen op peil te houden. Dat bleef zo tot aan het einde van de negentiende eeuw ook al steeg de levensstandaard wel.

Kritiek van Adam Smith op de armenzorg

Eén van de bezwaren, die Adam Smith tegen de armenwetten aanvoerde, was dat de vrijheid van arbeid erdoor beperkt werd. In 1670 was namelijk bepaald dat armen bedeeld moesten worden door de gemeente waarin ze geboren waren. Deze regeling werd ingevoerd om een einde te maken aan steeds voorkomende ruzies tussen parochies over de vraag wie een arme moest bedelen. Een onvoorzien gevolg van de wet was, dat armen moeilijk naar elders konden trekken om werk te zoeken.

In de Nederlanden bestonden dergelijke conflicten ook, maar doordat er geen sterke centrale overheid was, kwam pas in 1819 een vergelijkbare wet tot stand, de wet op het 'domicilie van onderstand'. De gemeente, waar een arme geboren was, moest de *onderstand* vergoeden aan de gemeente, die de onderstand verleend had. Maar de wet bepaalde wel dat, als een arme vier jaar in een

andere gemeente gewoond had zonder een beroep te doen op bedeling, de nieuwe gemeente 'domicilie van onderstand' werd.

In Nederland werd net als in Engeland de theorie van Adam Smith aangeroepen om de bestaande armenwetten en armenzorg te bestrijden.

Een ander gevolg van de Engelse armenwetten was veel ingrijpender en veel meer politiek geladen. Door de armenwetten financierden op het platteland de kleine burgerij en de boeren zonder arbeiders, de goedkope arbeidskrachten van de landjonkers en de grote boeren. Want deze arbeiders werden in het winterseizoen en als de graanprijzen erg hoog waren door de plaatselijke armenzorg ondersteund.

Dit werd een echte misstand toen de invoer van graan stagneerde als gevolg van de Franse Revolutie, de oorlogen tegen Napoleon en de invoering van het continentale stelsel. De graanprijzen stegen daardoor enorm.

Toen Napoleon in 1814 verslagen werd kwam er geen einde aan deze situatie, omdat de landadel er in 1815 in slaagde de Cornlaw in te voeren en daarmee de graanprijs door invoerrechten kunstmatig hoog te houden, ten nadele van de fabrikanten en arbeiders en van de consumenten in het algemeen. De grootgrondbezitters werden rijk, terwijl de burgerij steeds meer moest betalen.

Uit deze gang van zaken blijkt hoezeer de economische theorie van de 'natuurlijke vrijheid' tevens een politieke theorie was, die het standpunt van de ondernemers ondersteunde. Pas toen, door het aannemen van de *Reformbill* in 1832, de politieke strijd om uitbreiding van het kiesrecht door de ondernemers en de burgerij was gewonnen, kon het parlement de eeuwenoude armenwet vervangen door een nieuwe *Poor Law* (1834) en een tiental jaren later ook de *Corn-law* afschaffen (1846). In sommige gevallen was daarbij de invloed van de koning nodig om het verzet in het Hogerhuis te breken.

In de ogen van economen en ondernemers waren dit de maatregelen die

nodig waren om de welvaart te vergroten en de armoede te bestrijden. Zij waren in het algemeen optimistisch over de mogelijkheid om welvaart voor iedereen te bereiken. De bevolkingstheorie, die Malthus omstreeks 1800 ontwikkelde, stond lijnrecht tegenover dit standpunt.

De theorie van Malthus

Malthus en Adam Smith hebben een gemeenschappelijk uitgangspunt, namelijk het idee dat het menselijk leven beheerst wordt door natuurwetten. Bij Malthus draait alles om 'the principle of population'. Die wet houdt in dat de bevolking van nature de neiging heeft om toe te nemen tot de grenzen van de middelen van bestaan. Deze wet geldt voor alle leven op aarde, het plantenrijk, het dierenrijk en de mens.

'... Gedwongen tot vermeerdering van zijn soort door een even krachtig instinct (als al het andere dat leeft op aarde, vert.), doorkruist de rede zijn levensloop, en vraagt hem of hij wel wezens ter wereld moet brengen als hij die onvoldoende middelen van bestaan kan verschaffen. Als hij aan deze natuurlijke ingeving gevolg geeft, dan leidt deze beperking maar al te vaak tot ontucht ('vice'). Maar als hij er geen gevolg aan geeft zal het menselijk ras voortdurend trachten toe te nemen tot voorbij de middelen van bestaan. Aangezien, — door de wet van onze natuur die voedsel onontbeerlijk maakt voor het menselijk leven —, de bevolking in werkelijkheid nooit kan toenemen tot voorbij de minimum hoeveelheid voedsel die daarvoor nodig is, moet een krachtige rem op de bevolking, — voortkomend uit de moeilijkheid om voedsel te verwerven —, constant in werking zijn. Deze moeilijkheid moet ergens optreden, en moet noodzakelijkerwijs krachtig gevoeld worden door een groot deel van de mensheid in één van de vele uiteenlopende vormen van ellende ('misery') of de vrees voor ellende.'

In de discussie over armoede en armenzorg speelde deze theorie een grote rol. Malthus zelf werd dikwijls niet eens vermeld, de door hem verwoorde ideeën waren gemeengoed.

Malthus formuleerde deze natuurwet al in 1798 in een anoniem, pamflet-

achtig, geschrift, dat meestal aangeduid wordt als *het eerste Essay*, of soms ook als de eerste druk van het *Essay*. De rest van het omvangrijke *Essay on the principle of population* uit 1803 komt neer op een nadere uitwerking en het bijeenzoeken van bewijzen die de theorie bevestigen. In elke nieuwe druk geeft hij aanvullingen en veranderingen.

Zijn bewijzen haalt hij uit de (bevolkings)geschiedenis van alle landen ter wereld van het eerste begin tot in zijn tijd. Op grond daarvan concludeert hij dat de mensheid zich in principe kan vermeerderen met de snelheid 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128 enzovoort (een meetkundige reeks), terwijl de voedingsmiddelen op zijn best kunnen toenemen met de snelheid van 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, enzovoort (een rekenkundige reeks). Verder haalt hij uit de hele geschiedenis voorbeelden aan van de 'misery' die het gevolg is van de te grote toename van de bevolking.

De theorie van Malthus figureert in de hele negentiende eeuw in economische handboeken, hoewel het geen economische theorie is. Dat komt omdat zijn bevolkingstheorie het onderwerp van de economische wetenschap raakt, namelijk het ontstaan van volksrijkdom. Volgens Malthus stelt de *Natuur* grenzen aan de groei van de volksrijkdom, omdat de middelen van bestaan minder snel kunnen toenemen dan de bevolking. In principe kunnen de middelen van bestaan natuurlijk ook onbeperkt toenemen, net als alle andere vormen van leven, maar zij hebben hun eigen rem: de wet van de afnemende meeropbrengst. Die wet kan men waarnemen in de geschiedenis. Als in het verleden het aantal mensen bleef groeien, werden op den duur de mindere gronden in gebruik genomen en daalden de opbrengsten. Dan ontstonden hongersnood en ellende en werd de groei op natuurlijke wijze afgeremd.

De werking van het 'Principle of Population'

Aan de natuurwet van Malthus, het 'Principle of Population', kunnen dieren en planten zich niet onttrekken, maar de mens wel. Die kan vooruitzien en er zorg voor dragen

alleen kinderen te krijgen, als hij die kan onderhouden. Maar als de mens daar geen acht op slaat, dan treden vanzelf de natuurlijke remmen in werking om verdere bevolkingsgroei af te remmen en de levensduur te verkorten.

Volgens Malthus zijn deze natuurlijke 'checks' constant werkzaam, met meer of minder kracht, in elk land. Dit heeft tot gevolg dat de laagste klassen, die permanent de neiging hebben om verder te groeien dan de middelen van bestaan toestaan, nooit een blijvende verbetering van hun positie kunnen bereiken. Volgens hem is er in de geschiedenis sprake van een soort slingerbeweging waarbij de middelen van bestaan telkens toenemen tot er min of meer voldoende voedsel voor iedereen is, maar dat wordt dan weer te niet gedaan door de toename van de lagere bevolking buiten de grenzen van de middelen van bestaan. Dit is volgens hem moeilijk waar te nemen voor de onderzoeker, omdat de geschiedschrijving die wij bezit-

ten, in hoofdzaak de geschiedenis van de hogere klassen betreft. Deze beweging kan pas goed onderzocht worden als enige eeuwen achter elkaar de geschiedenis van de lagere klassen minutieus door onderzoekers gevolgd wordt.

De enig juiste manier om het lot van de arbeiders te verbeteren is om de lagere klassen bij te brengen wat het 'Principle of Population' inhoudt, zodat zijzelf hun positie kunnen verbeteren. Malthus sluit zich wat dat betreft aan bij Adam Smith, die op de parochiescholen de juiste economische beginselen wil laten onderwijzen.

De lagere klassen moeten leren, volgens Malthus, dat er maar één middel is om de natuurlijke drang tot vermenigvuldiging en de even natuurlijke rem daarop, honger, ellende en het uitzicht daarop, buiten werking te stellen, en dat is geen kinderen krijgen, als je ze niet kan onderhouden. Dat kan maar op één manier, *Moral Restraint*, zedelijke onthouding, seksuele onthouding

De kracht van de arbeider is niet in bedwang te houden. Prent uit 'Der Wahre Jacob'.

die niet gepaard gaat met ontucht en prostitutie ('vice'). Hij propageert dus de gedachte dat het geen schande is om geen kinderen te hebben, maar juist een goede daad.

'Een mens, die het levenslicht ziet in de wereld, welke reeds als eigendom verdeeld is, heeft, wanneer hij geen onderstand kan bekomen van ouders of familie, en wanneer zijn arbeid niet door de maatschappij wordt gevraagd, geen aanspraak van recht op het kleinste stuk voedsel. Hij heeft inderdaad niets te maken, daar waar hij is. Aan het grote feest-banket der natuur is er voor hem geen gedekte plaats. De natuur beveelt hem te vertrekken, en zal spoedig haar eigen gebod ten uitvoer brengen.'

Ook in Nederland duikt deze uitspraak telkens weer op, zonder dat de bron vermeld wordt.

De invloed van Adam Smith en Malthus in Nederland...

In Engeland en in Nederland was er in de eerste helft van de negentiende eeuw een krachtige politieke beweging tot vernieuwing van de armenwetten, uitgaande van de nieuwe economische inzichten. Als er al ondersteuning aan de arme gegeven moest worden, dan moest die volgens de economische theorie zo laag mogelijk zijn, omdat anders teveel van het *omlopend kapitaal* verbruikt werd, waardoor een deel van het *vaste kapitaal* (fabrieken e.d.) onbenut bleef en er geen nieuwe investeringen gedaan konden worden. De consumptie van de armen was 'improductieve consumptie'. Voor de aanhangers van Malthus kwam daar nog een argument bij. De armenzorg moest hard en minimaal zijn om de armen af te schrikken er gebruik van te maken en om hen op een niveau van ellende te houden waarop ze zich niet meer zouden voortplanten.

Alle economen waren het erover eens dat de bedeling zoveel mogelijk beperkt moest worden, maar zij verschilden van mening over de rol van de staat daarbij.

In Nederland vertegenwoordigt de econoom H.W. Tydeman in deze discussie het standpunt van de Verlichting en het geloof in de staat. Hij stelde: *'In een welgeordende Staat mag niemand van honger en gebrek omkomen'*.

Tydeman keerde zich ook tegen Malthus, zonder zijn naam te noemen. Hij geloofde niet dat de bevolkingsgroei geremd kon worden door de armen kort te houden. Hij meende *'dat het een treurige, harde en inhumane leer is, lage arbeidslonen en hoge belastingen, waarin ook de gemeene man deelt, ... uit vrees dat hij door te hoge lonen brooddronken en liederlijk mocht worden, lichtvaardig vrouwen enzovoort. Beter gegrond is de contraire opmerking, dat er een zekere aïssance [leven in enige mate van welstand] en levenslust vereist wordt, zal iemand uit de lagere standen zich toeleggen op zindelijkheid en spaarzaamheid, en zorgvuldige opleiding der kinderen, in eigen bestuur, enz. De handwerkers en dagloners zullen niet zedelijker worden door ze arm te houden, maar door betere opleiding tot onderwijs en ontwikkeling van verstand en godsdienstzin.'*

Tydeman vond dat de overheid de taak had om de armenzorg goed te regelen. Dat was volgens hem de beste manier om verspilling te voorkomen en de *onproductieve consumptie* te beperken.

Deze opvattingen correspondeerden min of meer met de politiek van koning Willem I (1813-1840) en met de opvattingen van veel mensen, die bij de praktijk van de armenzorg betrokken waren. Gaandeweg wonnen echter de *laissez faire* economen, die afkerig waren van iedere overheidsinvloed.

Tydeman ging in 1848 met emeritaat en werd opgevolgd door J.R. Thorbecke, die als hoogleraar in Gent ook staathuishoudkunde had gegeven. Toen hij minister was geworden, benoemde hij de econoom Vissering tot zijn opvolger. Deze was een hartstochtelijk Thorbeckiaan en een uitgesproken *laissez faire* econoom. Hij was de toonaangevende econoom in Nederland tot in de jaren achtieneventig. Vissering geloofde dat het met de sombere

visie van Malthus niet zo'n vaart zou lopen. In de geschiedenis bleek volgens hem niets van een teruggang:

'Wij zien in tegendeel vooruitgang, krachtige, heerlijke vooruitgang; vooruitgang in stoffelijke rijkdom, in welvaart der volken; vooruitgang in zedelijke ontwikkeling, in beschaving en veredeling van de mens.'

Maar hij legde wel, in navolging van Malthus, de oorzaak van de armoede bij de arme zelf en sprak van *'proletariërs (...) die zorgeloos en roekeloos de maatschappij bezwaren met de gevolgen hunner walgelijke vruchtbaarheid'*.

De armenwet die uiteindelijk in 1854 tot stand kwam was niet zo draconisch als de Engelse armenwet van 1834, de praktijk van de armenzorg bleek sterker dan de economische leer. Voor de aanhangers van het *laissez faire*, was het ongetwijfeld een schok toen Thorbecke in de Kamer onverbloemd naar het standpunt van Tydeman en zijn aanhangers verwees door te zeggen *'dat een beschaafde staat wel degelijk verplicht is, te zorgen zoveel mogelijk, dat zijn leden niet van gebrek omkomen'*.

... en Engeland

In Engeland vond in deze tijd dezelfde discussie plaats, maar een groot verschil met Nederland was dat de bevolkingsgroep waarover gesproken werd zelf aan de discussie deelnam. De armen, de arbeiders en de lagere burgerij voelden zich bedreigd door de nieuwe *Poor Law* van 1834 die hen, als het hen tegenzat, zou dwingen om te verblijven in afschuwelijke werkinrichtingen, die er op gericht waren door hard bewind de armenzorg zo onaantrekkelijk mogelijk te maken. Daarnaast waren zij ontevreden over de Reformbill van 1832, omdat die het kiesrecht te weinig had uitgebreid. In de woorden van de Chartist Henry Hunt uit 1832:

'Door de Reformbill worden in het Verenigd Koninkrijk zeven miljoen mannen tot even zovele 'outlaws' gemaakt ... zij zijn in alle opzichten even zovele politieke slaven.'

De *Poor Law* en de Reform Bill waren de twee thema's die aan de orde kwamen op de druk bezochte

meetings van de Chartistenbeweging.

Het succes van deze beweging werd nog vergroot doordat de belangrijkste industriegebieden van eind jaren dertig tot in de jaren veertig geteisterd werden door een zware economische depressie.

Men kan erover twisten of de beweging in hoofdzaak veroorzaakt werd door de slechte economische omstandigheden of door politieke drijfveren, zeker is dat de onvrede zich uitte in een beweging tot uitbreiding van het kiesrecht.

Veertien voormannen van de beweging stelden in 1837 het *People's Charter* (handvest van het volk) op, waarin zij hun eisen voor uitbreiding van het kiesrecht formuleerden. Met deze naam verwezen zij naar het *Magna Charta* van uit 1215, het staatstuk waarin voor het eerst de rechten van de burger, in dit geval de adel, tegenover de koning werden vastgelegd. Het werd volgens hen tijd om aan de hele bevolking de rechten te geven, die in 1215 alleen voor de adel waren vastgelegd, maar die in later tijd ook de basis vormden voor de eisen van andere lagen van de bevolking.

Zeven van de veertien ondertekenaars waren parlementsleden, die waarschijnlijk dankzij de kiesrechtuitbreiding van 1832 in het parlement gekomen waren.

De Chartisten (1830-1850) kregen mer hun agitatie voor uitbreiding van het kiesrecht en tegen de armenwet duizenden mensen op de been voor hun bijeenkomsten, betogingen en petitities (3,5 miljoen handtekeningen in 1842). Maar het parlement verwierp het Charter en legde alle petitie's naast zich neer. De burgerklasse was nog niet van plan de pas veroverde macht te delen met de arbeidersklasse. Het kwam pas in 1867, in de Tweede Reform Bill, tot verdere uitbreiding van het kiesrecht en de *Poor Law* van 1834 werd voorlopig niet gewijzigd.

Conclusie

In de achttiende eeuw ontstond onder economen en andere in maatschappelijke vraagstukken geïnteresseerde mensen een discussie over de

vraag hoe de *Rijkdom der Volken* tot stand kwam. Ten dele ging deze discussie over de grondslagen van de macht van de staat. Men vroeg zich af wat de oorzaken waren van bloei en verval van landen, maar daarmee samenhangend was het ook een discussie over de 'armoede van het volk'. Was het mogelijk om welvaart voor iedereen te bereiken? Hoe moest de samenleving worden ingericht om dat doel te verwezenlijken?

De discussie ontstond door wat men nu de Industriële Revolutie noemt. Het was niet zonder meer duidelijk of die omwenteling op het gebied van nijverheid de welvaart vergrootte en hoe de industriële revolutie zich verhiel tot de enorme bevolkingsgroei, die ook in die tijd plaats vond. Een bijkomende vraag was – speciaal op het vasteland van Europa – of de industriële revolutie nog was tegen te houden en of dat gewenst was.

Adam Smith en Thomas Malthus waren invloedrijke deelnemers aan het debat. Adam Smith voorzag de industriële revolutie van een theoretische kader waarin hij duidelijk aangaf hoe men de volksrijkdom kon vergroten, namelijk door alle belemmeringen voor vrije handel en vrije concurrentie uit de weg te ruimen. De natuurlijke ordening, het 'system of natural liberty', zou dan de welvaart maximaal doen toenemen.

Het aandeel van Malthus in de discussie bestond eruit dat hij stelde dat er altijd grote groepen in armoede zouden blijven leven, ondanks toename van de volksrijkdom. Volgens hem zou elke verbetering van de levensomstandigheden telkens weer teniet gedaan worden door het 'principle of population', de natuurwet die elk levend organisme dwong om door te gaan met zich vermenigvuldigen tot de grens bereikt werd waarop er nog voldoende voedsel was. De mens was het enige levende wezen dat zich aan deze natuurwet kon onttrekken, maar de lagere klassen waren nog niet in staat om dat te doen. Zij bleven kinderen krijgen, ook als zij die niet konden onderhouden. Het enige dat erop zat was de bedeling zo karig te maken dat de armen zich niet verder zouden ver-

menigvuldigen. Daarnaast moesten de armen door opvoeding en onderwijs doordrongen worden van het 'principle of population' zodat zij, als zij tot enige welstand zouden geraken, dit niet weer teniet zouden doen door te veel kinderen te krijgen.

Beide theorieën speelden een grote rol bij de bewustwording van de burgerij en het ontstaan van een burgerlijke ideologie en denkwereld. De theorie van Adam Smith bracht op dat gebied de meest fundamentele verandering, want hij introduceerde de opvatting dat de volksrijkdom door de nijverheid tot stand kwam en niet enkel door de landbouw, zoals de Fysiocraten beweerden of door het bezit van edele metalen, waarop Mercantilisten de nadruk legden. Deze benadering markeert de overgang van een agrarische maatschappij, waarin de adel de leidende groep is, naar een industriële maatschappij. De fabrikanten, de kapitaalbezittende burgerij en de arbeiders werden de producenten van de volksrijkdom, in plaats van de adel en de boeren. Het idee dat mensen hadden over hun plaats in de maatschappij veranderde hierdoor revolutionair. Andere aspecten van de theorie van Adam Smith sloten daar nauw bij aan, bijvoorbeeld zijn uitgangspunt van het bestaan van een natuurlijke ordening, waarvan men de werking vrij moest laten.

De fabrikanten en de burgerij waren echter niet de enigen die volgens de theorie van Adam Smith de volksrijkdom tot stand brachten. De arbeid was ook een belangrijke factor, maar het duurde nog geruime tijd voor die consequentie van de leer van Adam Smith aan iedere aanhanger duidelijk werd en voor de arbeiders zelf zich van hun nieuwe plaats bewust werden. Maar de positie van de arbeid veranderde wel fundamenteel. Dat blijkt uit het denken over armen en armoede. De arbeiders werden in theorie beschouwd als producent van volksrijkdom, maar als armen droegen zij bij aan het toenemen van de onproductieve consumptie, omdat zij alleen maar consumeerden, *verteerden* in de woorden van die tijd. De armen werden daardoor de oorzaak van hun eigen

Bronnen

Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776).

Diverse uitgaven w.o. in Everyman's Library.

In het Nederlands: *Naspeuringen over de natuur en oorzaken van den rijkdom der volkeren, gevolgd naar het Engelsch van den Heere Adam Smith*, door D. Hoola van Nooten (Amsterdam 1796).

An Essay on the Principle of Population, as it Affects the Future Improvement of Society, with remarks on the Speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet and Other Writers (1798), het eerste Essay van Malthus.

T.R. Malthus, *An Essay on the Principle of Population, or, A View of its past and present Effects on Human Happiness, with an Inquiry into our Prospects respecting the future Removal or Mitigation of the Evils which is occasions* (London 1803)

R.R. Angerstein's *Illustrated Travel Diary 1753-1755, Industry in England and Wales from a Swedish perspective*, translated by Torsten and Peter Berg (Science Museum: London 2001).

Hollands Rijkdom, uit het Fransch vertaald, vervolgens overgezien, merkelyk veranderd en van mislagen gezuiverd door Elias Luzac (oorspronkelijke auteur niet bekend, was vermoedelijk Luzac zelf).

Tydemann, *Verhandeling ter beantwoording der vrage: Welke zijn de grenzen van het nut en van de schade, welke door het gebruik van werktuigen in de fabrieken van ons Vaderland, in de plaats van menschenhanden, voor den staat in het algemeen worden aangebragt? en in hoeverre is het overzulk te wenschen, dat het openbaar Bestuur het in gebruik brengen van die werktuigen of aanmoedige, of beperke?* (Haarlem 1820)

armoede. Bedeling en het geven van aalmoezen waren niet langer goede werken. In nieuwe armenwetten werd deze zienswijze tot uitdrukking gebracht.

Armoede was niet langer een natuurlijke, door God gewilde situatie.